

Hasanov Hayitmurod Abdirashit o'g'li.

Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti o'qituvchi

hasanovhayitmurod@gmail.com

Kuliyeva Orzugul Mahmud qizi

Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti o'qituvchi

Abdurahimova Shahnozabonu Baxriddinova

Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti ta'alabasi

shashiabdurahimova@gmail.com

Annotatsiya: Bioxilma-xillik tushunchasi, ekologik tizimlar barqarorligini ta'minlashdagi ahamiyati hamda biologik xilma-xillikning turlar, genetik va ekotizim darajalaridagi o'rni tahlil qilingan. O'zbekiston hududidagi o'simlik va hayvonot dunyosining xilma-xilligi, noyob va yo'qolib borayotgan turlarni muhofaza qilish masalalari, shuningdek, inson faoliyati natijasida yuzaga kelayotgan o'rmonlarning qisqarishi, yerlarning o'zlashtirilishi, atrof-muhit ifloslanishi, noqonuniy ovchilik va iqlim o'zgarishining bioxilma-xillikka salbiy ta'siri ko'rib chiqilgan. Bioxilma-xillikni muhofaza qilishda qo'riqxonalar, milliy bog'lar, ekologik monitoring, ekologik ta'lim va xalqaro hamkorlikning ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: bioxilma-xillik, ekotizim, ekologik muvozanat, o'simliklar dunyosi, hayvonot dunyosi, noyob turlar, Qizil kitob, muhofaza etiladigan hududlar, ekologik monitoring, antropogen ta'sir, iqlim o'zgarishi.

Kirish. Bioxilma-xillik (biologik xilma-xillik) — Yer yuzida mavjud bo'lgan barcha tirik organizmlar, jumladan o'simliklar, hayvonlar, zamburug'lar va mikroorganizmlarning turlar, genlar hamda ekotizimlar darajasidagi xilma-xilligidir. Bioxilma-xillik tabiatning barqarorligini ta'minlaydi, oziq-ovqat xavfsizligi, toza suv, dori-darmon manbalari va iqlimni tartibga solishda muhim rol o'ynaydi.

Bioxilmaxillikning ahamiyatini to'la tushunib yetish uchun, eng avvalo, mazkur tushunchaning mazmun va mohiyatini bilish kerak. "Bioxilmaxillik nima?", degan savolga ko'pchilik bu "tabiat" yoki "yovvoyi hayvonlar" deb javob beradi. Ammo, Bioxilmaxillik ancha keng tushuncha bo'lib, u hayotning barcha turlarini va sayyoramizda mavjud barcha tabiiy tizimlarni o'z ichiga oladi.

Bioxilmaxillik turg'un tushuncha emas. U tabiat barcha biologik qismlarining o'zaro bog'liqligi va bir-birini taqozo etishini tan oladi.

Ko'pincha mazkur tushunchaning uch darajasi bilan farqlanadi:

- turlarning biologik rang-barangligi –barcha o'simliklar va hayvonlarning, shu jumladan turli bakteriyalar va mikroorganizmlarning rang-barangligi;
- rang-baranglik –turlardagi genetik materialning rang-barangligi va ularning o'rtasidagi Bioxilmaxillik;
- ekologik tizimlarning rang-barangligi –ekologik tizimlarning boyligi (masalan, tog' o'rmonlari, cho'llar yoki savannalar, sahrolar va dengizlar va h.k.).

Bu uch daraja jamuljam holda bioxilmaxillikni tashkil etadi. Shu sababli mazkur darajalarning har birini asrash umuman Bioxilmaxillikni asrash uchun muhimdir.

So'nggi yillarda inson faoliyati natijasida bioxilma-xillik jiddiy xavf ostida qolmoqda. O'rmonlarning kesilishi, qishloq xo'jaligi yerlarining kengayishi, sanoat va maishiy chiqindilar tufayli atrof-muhitning ifloslanishi, noqonuniy ov (brakonerlik), hamda global iqlim o'zgarishi ko'plab turlar sonining kamayishiga va ayrimlarining butunlay yo'qolib ketishiga sabab bo'lmoqda. Bu jarayon ekotizimlarning barqarorligini izdan chiqarib, inson hayotiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekistonning umumiy biologik xilma-xilligi 27000 dan ortiq turni tashkil etadi. Mamlakatimizning o'simlik dunyosida yuksak yoki oliy o'simlik turlari alohida ajralib turadi. O'zbekiston Respublikasi hududida 4500 ga yaqin yuksak o'simlik turlari va 2000 dan ortiq zamburug' turlari uchraydi. Ular orasida jiddiy muhofazaga muhtoj kamyob va relik turlar ham mavjud bo'lib, ularning soni 300 dan oshadi. O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga 314 turdagi o'simlik turi kiritilgan.

Har yili respublikada yovvoyi holda o'sadigan dorivor, oziq-ovqat va texnik o'simliklarning 65 turiga yaqini yetishtiriladi. Eng ko'p miqdordagi hosil quyidagi turlarga to'g'ri keladi: qizilmiya, kovrak, kovul, qo'ziqorin va na'matak. O'zbekiston faunasida umurtqali hayvonlarning 706 turi (sut emizuvchilar –107, qushlar–460, sudralib yuruvchilar –64, amfibiylar –3 va baliqlar –76) mavjud, umurtqasiz hayvon turlari esa 15 mingdan ortiq.

So'nggi o'n yil davomida tabiatdan foydalanishning kuchayishi oqibatida, O'zbekistondagi ko'plab hayvon turlari kuchli antropogen ta'sir ostida qolib, ularning yashash joylari va soni qisqardi, ba'zilar esa butunlay yo'q bo'lib ketdi. Muhofazaga muhtoj va yo'qolib borayotgan hayvon turlaridan O'zbekistonning Qizil kitobiga kenja turlar bilan birgalikda sutemizuvchilarning 30, qushlarning 52 turi, sudralib yuruvchilarning 21 turi, baliqlarning 18 turi, halqasimon chuvalchaglarning 3 turi, mollyuskalarning 15 turi va bo'g'imoyoqlilarning 67 turi kiritilgan.

Ekologiya va iqlim o'zgarishi milliy qo'mitasining bioxilma-xillik sohasidagi faoliyati asosan tabiiy majmualar, o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish, ulardan oqilona foydalanishni tartibga solish va nazorat qilish, sohaga doir chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish hamda amalga oshirish, bioxilma-xillikni o'rganish va muhofaza qilish sohasidagi xalqaro aloqalarni rivojlantirish hamda boshqalardan iboratdir.

Jumladan: Tekislik hududlari, sug'orish uchun o'zlashtirilgan daryo qayirlari va qayir yuqorisida joylashgan yerlar, suvli va suv oldi ekotizimlari hamda Orol dengizi mintaqasi eng ko'p o'zgarishlarga duchor bo'lgan. Hozirgi kunda respublika 80% soz tuproqli cho'llar, 95% daryo qayirlari, 20% -qumli cho'llar (Farg'ona vordiyida -90 %) va tog'li hududlarning 40% o'zlashtirilgan.

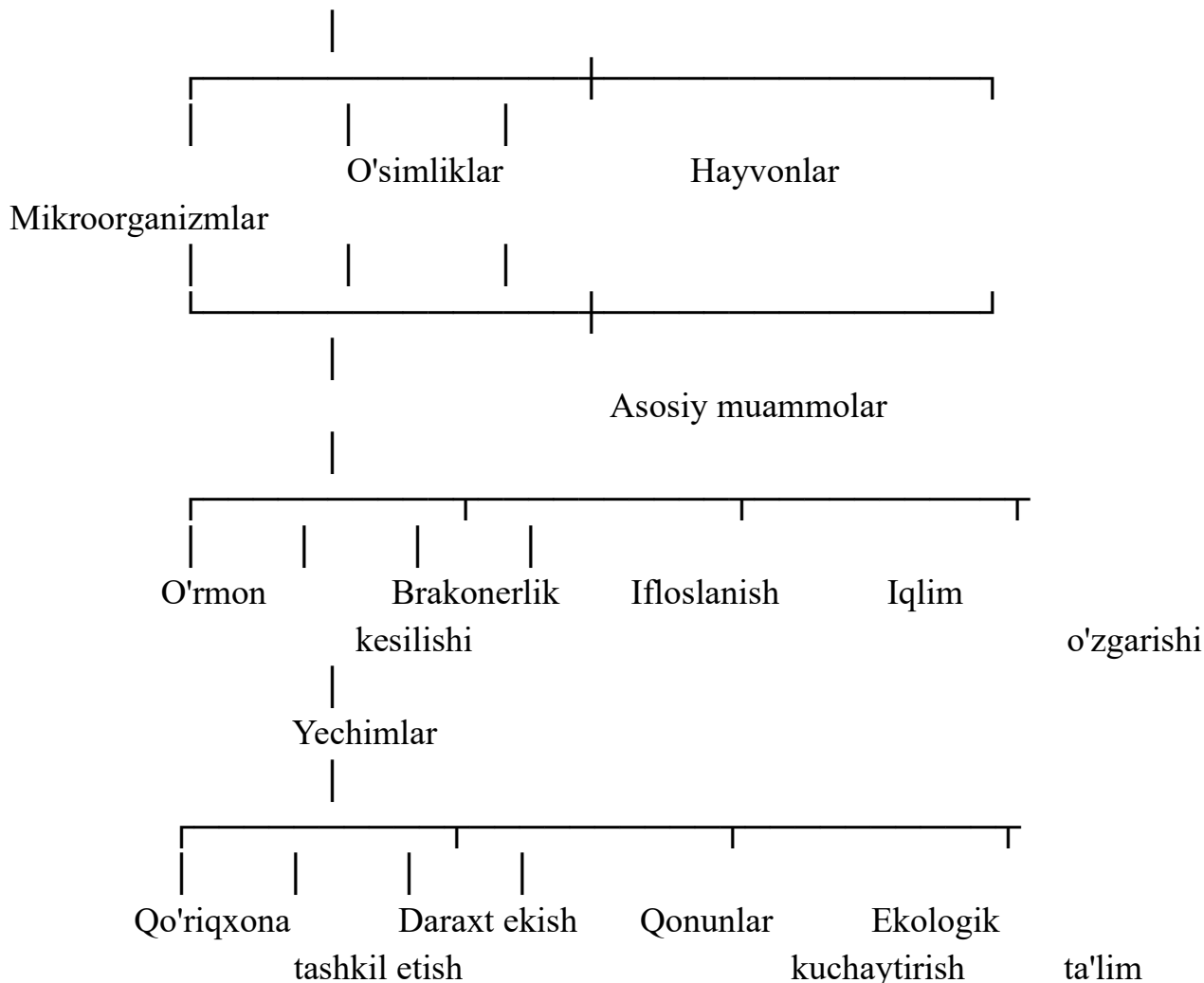
Daryo qayirlari va qayir yuqorisida joylashgan hududlarga tabiiy o'simliklarni keng ko'lamda o'zlashtirish va yerlarning sug'orishga olinganligi tufayli ziyon ko'rdilar. Yana juda katta yo'qotishlar va tanazzullar sho'rlanish, botqoqlanish va agro va zaharli ximikatlar bilan ifloslanish, qishloq xo'jalik ishlarini olib borishda noto'g'ri amaliyot qo'llanilishi natijasida kelib chiqqan. Suvli va yarim suvli ekotizimlar suvning sho'rliigi ortishi va agroximikatlar bilan ifloslanishga juda sezgirdir.

Bundan tashqari, irrigatsiya tizimining rivojlanishidan kelib chiqqan tabiiy-gidrologik davrlar o'zgarishining keng rivojlanishi, turlar kamayishi va areallarning qisqarishi yoki ularning butunlay yo'q bo'lishi bilan davom etishi, ekologik sharoitning jiddiy o'zgarishiga, shuningdek, ko'pgina ekzotik baliq turlarining iqlimlashishi ekologik muvozanatning buzilishiga olib keldi. Deyarli barcha Markaziy Osiyo hududi uchun gidrologik manba bo'lib xizmat qiluvchi Orol dengizi mintaqasi sug'orish dehqonchiligi rivojlantirilishi tufayli hammadan ham ko'p talofot ko'rdi.

Suvlarning sug'orish maqsadlarida samarasiz foydalanilishi Orol dengiziga quyiladigan suv oqimining tez va yuqori darajada qisqarishiga va bu esa dengiz suv sathining keskin pasayishiga olib keldi. Asosiy natija bo'lib suv sho'rliigining bir necha marotaba oshishi va buning oqibatida ko'pgina jonivorlarning nobud bo'lishiga olib keldi.

Bioxilma-xillikni saqlash uchun qo'riqxonalar, milliy bog'lar va buyurtmaxonalarni tashkil etish, noyob va yo'qolib borayotgan turlarni muhofaza qilish, ularning tabiiy yashash muhitini tiklash hamda ekologik monitoringni kuchaytirish muhim hisoblanadi. Shuningdek, biologik resurslardan oqilona foydalanish, ekologik ta'limni rivojlantirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish bioxilma-xillikni saqlashning asosiy yo'nalishlaridan biridir.

BIOXILMA-XILLIK

O'zbekistonda ham bioxilma-xillikni muhofaza qilish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mamlakat hududida O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va iqlim o'zgarishi milliy qo'mitasi, shuningdek Chatqol biosfera davlat qo'riqxonasi, Zomin milliy tabiat bog'i va boshqa muhofaza etiladigan tabiiy hududlar faoliyat yuritadi. Ular noyob o'simlik va hayvon turlarini asrash, ilmiy tadqiqotlar olib borish hamda ekologik muvozanatni saqlashga xizmat qiladi.

Oxirgi yigirma yillikda biologik xilma-xillik nafaqat biologlar, balki iqtisodchilar, siyosatchilar va jamoatchilik e'tiborini ham tabiiy xilma-xillikning antropogen degradatsiyasining yaqqol tahdidi bilan bog'liq holda o'ziga jalb qila boshladi, bu tabiiy degradatsiyadan ancha yuqori. BMT Global bioxilma-xillikni baholash (1995) ma'lumotlariga ko'ra, 30 000 dan ortiq hayvon va o'simlik turlari yo'qolib ketish xavfi ostida. Oxirgi 400 yil ichida 484 turdagi hayvon va 654 o'simlik turi yo'qolib ketdi.

Bugungi kunda biologik xilma-xillikning tez sur'atlarda qisqarishi sabablari quyidagilardir:

- 1) aholining tez o'sishi va iqtisodiy rivojlanish, yerning barcha organizmlari va ekologik tizimlarining yashash sharoitlarida katta o'zgarishlar;
- 2) inson migratsiyasining kuchayishi, xalqaro savdo va turizmning o'sishi;
- 3) tabiiy suvlar, tuproq va havo ifloslanishining kuchayishi;
- 4) tirik organizmlarning yashash sharoitlarini buzadigan, tabiiy resurslardan foydalanadigan va mahalliy bo'lmagan turlarni keltirib chiqaradigan harakatlarning uzoq muddatli oqibatlariga yetarlicha e'tibor bermaslik;
- 5) bozor iqtisodiyoti sharoitida biologik xilma-xillikning haqiqiy qiymatini va uning yo'qotishlarini baholashning mumkin emasligi.

So'nggi 400 yil ichida hayvonlar turlarining yo'q bo'lib ketishining asosiy bevosita sabablari:

- 1) mahalliy turlarning ko'chishi yoki yo'q qilinishi bilan birga yangi turlarning kiritilishi (barcha yo'qolgan hayvonlar turlarining 39%);
- 2) yashash sharoitlarini yo'q qilish, hayvonlar yashaydigan hududlarni to'g'ridan-to'g'ri tortib olish va ularning degradatsiyasi, parchalanishi, chekka ta'sirining kuchayishi (barcha yo'qolgan turlarning 36 %);
- 3) nazoratsiz ov (23 %);
- 4) Boshqa sabablar (2 %).

Bioxilma-xillikni saqlash uchun qo'riqxonalar, milliy bog'lar va buyurtma xonalarni tashkil etish, noyob va yo'qolib borayotgan turlarni muhofaza qilish, ularning tabiiy yashash muhitini tiklash hamda ekologik monitoringni kuchaytirish muhim hisoblanadi. Shuningdek, biologik resurslardan oqilona foydalanish, ekologik ta'limni rivojlantirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish bioxilma-xillikni saqlashning asosiy yo'nalishlaridan biridir.

Xulosa: Bioxilma-xillik insoniyatning tabiiy boyligi va barqaror rivojlanishining muhim omilidir. Uni asrash nafaqat tabiatni muhofaza qilish, balki kelajak avlodlar uchun sogʻlom va barqaror yashash muhitini saqlab qolish demakdir. Shu sababli bioxilma-xillikni muhofaza qilishda davlat, ilmiy tashkilotlar va har bir fuqaroning masʼuliyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabioytlar

1. Y.B.Bobonazarovich “Tabiiy muhofaza etiladigan hududlarda ekoturizimni rivojlantirish istiqbollari (kitob geologik qoʻriqxonasi misolida)” //Science and innovation. –2023. –T. 2. –No. Special Issue 11. –C. 315-324.
2. Hojiyeva A., Xurramov O. Ziziphora tenuior oʻsimligining dorivorlik xususiyatlari //Journal of Integrated Education and Research. –2023. –T. 2. –No. 5. –C. 8-10.
3. Oʻzbekiston florasini 3-tom.1961-yil. 717-720-bet.
4. O.G.Xurramov, B.S.Islamov, Samarqand viloyati sharoitida glycyrrhiza glabra l //ning baʼzi biologik xususiyatlari. –T. 257.
5. O.G.Xurramov, B.S.Islamov, Samarqand viloyati sharoitida glycyrrhiza glabra l. ning baʼzi biologik xususiyatlari //Журнал естественных наук. –2021. –T. 2. –No. 1
6. Введенский А.И., Ковалевская С.С. Род EremurusM. Bieb. // Определитель растений Средний Азии. –Ташкент: Фан, 1971. Т. II. –С.14-27.
7. Sh.A.Xoʻjamov. (2024, avgust). Tabiiy biosenozda oʻsuvchi daraxtchil oʻsimliklar nematodafaunasining oʻrganilishi. Fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqot konferensiyasida (22-jild, 2-son, 11-13-betlar).
8. <https://scientific-jl.org/obr/article/view/7380/7151>
9. «Zamonaviy dunyoda amaliy fanlar: muammolar va yechimlar» nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya “Yerning biologik xilma-xilligini saqlash muammolari” E.O.Vohidov, S.T.Gafurova, Namangan Davlat Universiteti <https://doi.org/10.5281/zenodo.6599938>